

वर्णमानेनरौप्यमानेनरजतमानेनेतिभेदात्। तत्राद्यमुक्तेलीलावत्प्रां। वराटकानां दशकद्वयस्य
 काकिणीताश्चपणश्चतस्रः। विंशतिकपद्विकारिः काकिणी। चतुःकाकिणी। विःपणइत्यर्थः। अ
 शीतिवराटकात्मकः। मदनरत्ने च। षोडशपणः पुराणः। पणो भवेत्साक्षात्काकिणी चतुश्चेष्टा॥ पंचाह
 तैश्चतुर्विंशतिकैः काकिणी चैकेति। एवमशीतिवराटकोपरिमितः प्रथमः पणइति। अथता
 म्रमानेनोक्तमत्रैवायथाताम्रकर्षपणः स्मृतः। मनुनापि। ताम्रकः कार्षिकः पणः। पातवत्स्य
 तापि। कार्षिकस्ताम्रकः पणःइति। कर्षपरिमितताम्रताम्रपणइत्यर्थः। इहस्पतिस्तु किंचिदि
 त्रौषमाह। ताम्रकर्षकतामुद्रावितेयाताम्रकः पणइति। तत्रकर्षपरिमाणमाहमनुः। जा
 लोतरगतेमानोयत्सुश्चंद्रस्पतेरजः। प्रथमेतत्प्रमाणानां त्रसरेणुं चक्षते। त्रसरेणवो
 षोडशेयालिखा। नुपरिमाणातः। ताराजसर्षपेस्तिस्त्रैस्त्रयो गौरसर्षपः। सर्षपाः षट्
 यवो मध्यस्त्रियवस्त्वैकरुष्णलः। पंचरुष्णलकोमाषस्तेरुवणस्तिषोडश। पलं रुवणा

9

रष्ट

श्चत्वारः पलानि धरणं दशेति। अस्यार्थः। गवाक्षादिबिवरप्राविष्टसूर्यतेजो तर्ह्यमाने रजश्च
 सरेणुरित्फल्यते। तैश्चलिखितं। लिखात्रयं राजसर्षपो नाम राजिका। तत्रयंगौरसर्षपः। तत्षट्
 कं मध्योपवः। यवत्रयं रुष्णलः। तस्यैवकेनमाषः। षोडशमाषैः रुवर्णः। चतुःरुवर्णैः पलं। दश
 पलैर्धरणं। एवं प्रमाणसिद्धस्य रुवर्णस्य द्वितीया संज्ञा कर्षइति। पलं कर्षं चतुष्टयमिति निबं
 न्तेः। दशार्धगुं जं प्रवदंति माषं माषेस्तथा षोडशाणि च कर्षः। कर्षश्चतुर्विंशतिपलं तुलाशोः
 कर्षं रुवर्णस्य रुवर्णसंज्ञा इति लीलावत्प्रांतेः। एवं कर्षं रुवर्णं यो गुं जा रुष्णलयोश्चाभेदः।
 यद्यपि लीलावत्प्रां। तुल्यायवाभ्यां कथिता त्रयं जेत्यत्रयचद्वयेनोक्ता। अत्रतु मध्ययवत्रयेणो
 क्तत्वात् तत्र गुरयवद्वयं बोध्यं मित्यहोषः। तेन कर्षपरिमितेताम्रेपि पणो भवतीत्ययं द्वि
 तीयः। तथात्रैवात्रेवराटकाताम्रकार्षापणाबुद्धारौ व्येविंशतिमाषप्रमितरजतेनैका
 षपणस्य चक्षमाणात्वात् षोडशैवपणाः संत्विति हेमाद्रौ कार्षापणं प्रकृत्योक्तत्वात्। अ

श्रुत्वा कार्षीपणस्य षोडशोऽंशः पणो भवतीति तापते। तेन रोप्यस्य किंचिन्मूनागोरसर्षपत्रयाधिको
 रोप्यः पणस्तृतीयः। तथा विंशतिमाषप्रमितस्सुवर्णस्य सुवर्णकार्षीपणस्य त्वेन वश्यमा
 णस्य षोडशोऽंशः स पादैकमाषात्मकः सोवर्णः पणश्चतुर्थः। तथा रजतस्य राजतविंशति
 माषप्रमितत्वेन वश्यमाणस्य षोडशोऽंशः स पादमाषात्मको राजतोरजतः पणः पंचमः।
 राजमाषस्वरूपमुक्तं हेमाद्रौ। द्वे कुण्डले समधृते विज्ञेयोरूप्यमाषकः। एवैवराट्कामा
 नेनैकस्यागोर्मूल्यं षष्ट्यधिकपंचविंशतिराती चराटकानां भवति। तान्त्रमानेनैकस्यागो
 र्मूल्यं मधुमुद्रां कितं द्रुक् स्मचतुश्चत्वारिंशदधिकशतगुं जातमकत्वान्नाम्रपणस्य चा
 र्शतिगुं जातमकत्वा किंचिन्मूनाष्टादश द्रुक्कां भवति। रोप्यमानेन तु एकस्यागोर्मूल्यं किं
 चिन्मूनायधिकगुं जाद्वयपरिमितं सुवर्णं भवति। सुवर्णमानेन तु एकस्यागोर्मूल्यं च
 त्वारिंशमाषपरिमितं सुवर्णं भवति। रजतमानेन तु एकस्यागोर्मूल्यं राजतं चत्वारिंशमाष

॥ श्रीरायनमः ॥ अथ मूल्याध्यायः ॥ तत्र मूलकारिकाः ॥ द्वात्रिंशत्पणिकागावश्च
 तुः कार्षीपणो वरः ॥ वषट् कार्षीपणका अष्टावनं दुहिस्मृताः ॥ १ ॥ दश कार्षीपणा धेनावश्च
 पंचदशौ यतु। हरण्य कार्षीपणकः पणानवतथाधिकाः ॥ २ ॥ वस्त्रे कार्षीपणस्त्वैकश्छोगेष्टे
 द्वादशाधिके। वषट्मामथ पंचाशन्मूल्ये कार्षीपणाः स्मृताः ॥ ३ ॥ निष्के पंचाशदेव स्याद्
 जपंचशतानितु। पंच कार्षीपणाः श्रेष्ठो दोलायां षड्रथेतथा ॥ ४ ॥ गृहेष्टे कार्षीपणकारिता
 म्रकार्षीपणः स्मृतः ॥ ५ ॥ व्याख्या। श्रीगोपालं गोपगोपीपरीतिं नत्वा स म्पू श्रीगुरुजीव
 देवान्। मूल्याध्याये भाष्यमेतद्विधत्ते गोपालः श्रीपातिकां नरितार्थं ॥ १ ॥ तत्रादावाचाया
 म्भरितं त्वात्सर्वपागप्रदेयत्वाच्च गोमूल्यमेव वदति। द्वात्रिंशत्पणिकागाव इति। द्वा म्पा
 मधिकास्त्रिंशत्पणामूल्यं भवति। पंचधा पणस्वरूपं। वराट्कामानेन तान्त्रमानेन स

50/1/1

50/1/1

2245

पणः सखिलक्तेः। षोडशपणानामशीत्यधिक द्वादशशतान्वराट्कानां १२८० कार्षापणो भवती
 त्ययं प्रथमः। ताम्रमानेन तु षोडशपणानां किंचिन्मूनं नवमधुमुद्रां कितं द्रुक्कानां कार्षापणोऽयं
 द्वितीयः। रोप्यमानेन तु कार्षापणं दक्षिणस्यादिशि रोप्यप्रवर्तते इति हेमाद्रौ नारदेनैव रोप्यप्रमा
 णेऽस्त्वर्णं कार्षापणोऽयं तृतीयः। रोप्यलक्षणं हेमाद्रौ। स्ववर्णं सप्ततितमो भागो रोप्यवदृश्यत
 इत्युक्तेः। किंचिन्मूनं सप्तपत्रयाधिकैकगुंजा मात्रं स्ववर्णं रोप्यस्तत्रापि कार्षापणं शब्दे भ
 वतीत्यर्थः। स्ववर्णमानेन तु माषा विंशतिभागश्च ज्ञेयः कार्षापणस्य तु। इति हेमाद्रौ कात्या
 यनोक्ते विंशतिमाषप्रमिते स्ववर्णं कार्षापणोऽयं चतुर्थः। अत्राविशेषश्रुतेः विंशतिरूप्यमा
 षप्रमितरूप्येऽपि कार्षापणो भवतीत्ययं पंचमः। अत्र इह पुराणकार्षापणानां अभेदः। अ
 त्रवराट्कामानेन नवरमूल्यं विंशति युक्तं शतैकाधिकं पंचसहस्री ५१२० वराट्का भवन्तीति ता
 म्रमानेन तु किंचिन्मूनं षोडश द्रुक्का भवन्ति। रोप्यमानेन तु किंचिन्मूनं नवद्वयाधिकं चतुर्गुंजा मा

३

त्रं स्ववर्णं भवति। स्ववर्णमानेन तु पंचस्ववर्णा भवन्ति। रजतमानेन तु राजता रीतिमाषकपारि
 मितं रजतं भवति। एतेषामपि पश्चात्तां शतस्यैव क्षया कर्मापेक्षया वा व्यवस्था बोध्या। अथ
 वृषमूल्यमाह। वृषे षट्कार्षापणकार्ति। वृषो नाम प्रजोत्पादनसमर्थोऽस्पृष्टधरः। तस्य
 षट्कार्षापणमूल्यं। तत्र वराट्कामानेन वृषमूल्यमशीतियुक्तं षट्सप्तत्यधिकं सप्तसह
 स्री वराट्का ७६८० भवन्तीति ताम्रमानेन तु किंचिन्मूनं चतुःपंचाश द्रुक्का भवन्ति। रोप्यमाने
 न तु किंचिन्मूनं सप्तगुंजा प्रमाणे स्ववर्णं भवति। स्ववर्णमानेन तु सार्धं पंचस्ववर्णा भवन्ति।
 रजतमानेन तु सार्धं पंचस्ववर्णा भवन्ति। रजतमानेन तु विंशतिरजतमाषाधिकं शतमाषा
 रूप्यं भवति इति। अनडुमूल्यमाह। अथावमडुहि स्मृता इति। कार्षापणकार्ति नुवर्त
 ते। ते चानडुहे षो मूल्यं भवति। अनडुन्नाम प्रजोत्पादने धूर्वहने च समर्थः। अत्र सर्वेषां
 पश्चात्तावरापेक्षया क्रमतो वै गुण्यं बोध्यं। अथ धेनुमूल्यं। दशकार्षापणाधेनोरिति॥

धेनुर्नामसवत्सप्रचुरडधमुतागौः। तस्याः दशकार्षापणमूल्ये। अत्रवराटकामानेनाष्टनात्यधि
 कद्वादशसहस्रीवराटकाभवंति। ताम्रमानेनैकं चिन्मूननयतिद्व्युका भवंति। रौप्यमानेनैकं
 याधिकमाषड्वयं सुवर्णधेनोर्मूल्ये। सुवर्णमानेन सार्धद्वादशसुवर्णाभवंति। रौप्यमानेन चतुर
 जतशतद्वयमाषाभवंति। अश्वमूल्यमाह। अश्वपंचदशैवत्विति। धेनुपेशयाक्रमणबोधे।
 हिरण्यमूल्यमाह। हिरण्येकार्षापणकः पणानवतथाधिकाइति। नवपणाधिकैककार्षापण
 इत्यर्थः। अत्रवराटकामानेनैकस्याहिरण्यस्यसहस्रद्वयं २००० वराटकाभवंति। ताम्रमानेना
 ष्टगुंजान्मूनचतुर्दशद्व्युकाभवंति। रौप्यमानेनैकं चिन्मूनसार्धयवपंचकप्रमाणसुवर्ण
 भवंति। सुवर्णमानेन सपादेकविंशान्माषाभवंति। रजतमानेन सपादेकविंशजतमाषा
 भवंति। वस्त्रमूल्यमाह। वस्त्रेकार्षापणस्त्वैकइति। एकः कार्षापिणो वस्त्रमूल्ये भवति। अ
 त्रवराटकामानेनैकस्याधिकशतद्वादशी १२०० वराटकाभवंति। ताम्रमानेनैकं चिन्मूनन

8

परिमितेरजतं भवति। एवं पंचपक्षा उक्ताः। अन्येतुस्मृत्यंतरोक्ताः पक्षाः विभवानुसारायक
 मापेशयायाग्राह्याः। यथा ब्रह्मपुराणे। गवामभावे निष्कं स्मान्तदधंपादमेव वा इत्यादयः। अत्र
 निष्कपरिमाणं तुरूप्यपरिमाणं परिभाषायां मातृबल्येनोक्तं निष्कं सुवर्णं चत्वार इति। चतुः
 सुवर्णसमतो लितैरूप्यं निष्क इत्यर्थः। यद्वादवादकामानेन पणो सिद्धेतेषो उत्रा इमं द्वादश
 म्याद्रमेस्तथा षोडशानिश्च निष्कः। इति लीलावस्तु कृत एकस्यागोर्मूल्यमुत्तमेशीति युक्तं
 शतचतुरूप्ययुक्तं विंशतिसहस्रावराटकाभवंति। मध्यमे तु चत्वारिंशद्व्युक्तं शतद्व्याधि
 कद्वादशसहस्रावराटकाभवंति। अधमे तु विंशतियुक्तं शताधिकपंचसहस्रावराटकाभ
 वंतीत्यलं। अथ वरमूल्यमाह। चतुः कार्षापिणो वर इति। चत्वारः कार्षापिणामूल्ये प
 स्यति। तत्र कार्षापिणमानेन मपि पंचधा क्तं। वराटकामानेन ताम्रमानेन रौप्यसुवर्णमानेन रज
 तमानेन भेदात्। तत्र वराटकामानेन तावद्धेमाद्रो मदनरत्ने च। पणोर्निबद्धः पूर्वस्या षोडशैव

चक्रे मूल्ये भवति। अत्र कपर्दिकामानेन चत्वारिंशत्सहस्राधिलक्षपञ्चवराट्काभ
वेति गजमूल्ये। ताम्रमानेन रघूलदृशापञ्चरास्यधिकसहस्रचतुष्टयं छबुका ४५००
भवति। रोप्यमानेन रघूलदृशा त्रिंशत्सहस्रधिकपञ्चरातुंगजामितस्त्वर्णगजमूल्ये भवति
। स्त्वर्णमानेन अयुतमाषागजमूल्ये भवति। एव रजतमानेन राजतायुतमाषाग
जमूल्ये। अथ दोलामानमाह। पञ्चकाषापिणाः प्रोक्ता दोलाया मिति। दोलानखापे
यानां तत्र पञ्चकाषापिणामूल्ये भवति। अत्र धेनवे पश्या अर्धक्रमेण बोधं। अथ
रथमूल्यमाह। षट् रथे तथेति। रथे षट्काषापिणामूल्ये भवति। अत्र रथबद्धाधे
गृहमूल्यमाह। गृहे षोडशकाषापिणका इति। अत्रा अननुवत्क्रमेण मूल्ये बोधं। अ

५

थपणलक्षणा माह। ताम्रकर्षे पणस्मृतः स्ताम्रकर्षे पणः स्मृतः इति। कर्षमात्रेण
मे पणो बोध्य इत्यर्थः। अभ्यासो ग्रंथ समाप्तिश्चकः। इति कात्यायनकृते मू
ल्याध्याये गोपालजीकृतं विवरणं समाप्तं॥ श्रीः॥ ॥ ताम्रकर्षे पञ्चपण इ
ति मूल्यप्रकल्पना॥ अधिकं कल्पयेन्मूल्येनो न विज्ञानुसारतः। अल्पशक्ता
वतो न्यूनं न न्यूनं विभवे सति॥ इति॥ ॥ श्रीः॥ ॥

Mudra Rakshasam or Artha Shastram.

इति कात्यायनकृतमूल्याध्यायविवरणः समाप्तः

2245

मुद्राशारम्भे

अथवा

अर्थशारम्भे

60/1 (A)

वद्व्युक्ता भवन्ति। रौप्यमानेन किंचिन्मूल्यसर्वपत्रयाधिकगुणं ज्ञातमात्रं स्वर्णं भवति। स्वर्ण
मानेन विंशतिमापयामितं स्वर्णं भवति। रजतमानेन विंशतिराजतमापयामितं रजतं भव
ति। छागमूल्यमार्ह। छागेष्टावन्ति। छागे अष्टोपणा भवन्ति। अत्रक्रमेण गोरपेक्षया पाद
मात्रं भवति। अविमूल्यमार्ह। द्वादशाविक इति। आविके मेष्टे द्वादशपणामूल्यं भवति। अ
त्राजापेक्षया क्रमेण सार्धमधिकं बोध्यं। अथ रषली मूल्यमार्ह। रषल्यामेष्टपंचाश
न्मूल्यं कार्षापणाः स्मृताः इति। रषली दासी तस्यां पंचाशत्कार्षापणामूल्यं भवति। अ
त्र धेनुपेक्षया क्रमेण पंचगुणं बोध्यं। निष्कमूल्यमार्ह। निष्के पंचाशदेवस्या इति।
निष्को भूषणविशेषः। तत्र पंचाशत्कार्षापणामूल्यं भवति। अत्र दासी तुल्यं मूल्यं
बोध्यं। गजमूल्यमार्ह। गजे पंचाशतानि तु इति। गजे हस्तिनि पंचाशतानि त्रानपं